

СЛОВО

В ХУДОЖНОМУ ТВОРІ

<https://doi.org/10.37919/0201-419X-2022.97.11>

УДК 811.161.2'34

«ПРИЯЗНІ ЇХНЬОЇ НЕВИМУШЕНИЙ ЗНАК» (АВТОРСЬКИЙ НАГОЛОС ВІДДІЄСЛІВНИХ ІМЕННИКІВ У ПОЕЗІЇ МИКОЛИ ЗЕРОВА)

ДІЛЬНА

Оксана Андріївна,

кандидат філологічних наук, доцент
кафедри гуманітарної освіти,
Львівський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти;
вул. Огієнка, 18а, Львів, 79007;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com
ORCID: 0000-0001-7798-7374

Oksana

DILNA,

PhD in Philology, Docent of the
Humanities Education Department,
Lviv Regional Institute of Post-Diploma
Pedagogical Education;
18a Ohienka St., Lviv, 79007, Ukraine;
e-mail: dilnamartynyak@gmail.com

У статті проаналізовано авторське наголошення нульсуфіксних і суфіксальних віддієслівних іменників в оригінальних та перекладних поетичних творах Миколи Зерова. Звернено увагу на ті випадки, коли в тексті є графічне позначення наголосу. З'ясовано основні причини появи цих наголосів у поезіях: неуніфікованість акцентної норми початку ХХ ст., діалектний наголос, ритмомелодика поетичного тексту тощо. Простежено відповідність авторських наголосів акцентній нормі української літературної мови різних періодів.

Ключові слова: наголос, акцентна норма, віддієслівні іменники, ритмомелодика.

Поетичний текст приваблює читачів і дослідників (літературознавців і мовознавців) образністю, художніми засобами, ритмічною організацією тексту, римуванням, вдалим добором слів, що створює неповторний авторський віршовий малюнок. Поетична майстерність полягає в пошукові слів, словосполук, фраз, які допомагають зорганізувати текст так, щоб читач легко міг його прочитати і сприйняти. Часом такої легкості заважають норми української літературної мови: граматичні форми, наголоси тощо, які порушують ритмомелодіку вірша. Така «поетична вільність» [Пономарів 2000: 157] є можливим, хоча й небажаним явищем. Авторський словесний наголос у поезії тривалий час перебуває у сфері зацікавлення українських мовознавців (В. Винницький, В. Задорожний, А. Зинякова, Л. Колодіна, Л. Легка, Р. Міджин та інші).

Словесний наголос у поетичних творах залежить від низки чинників, серед яких: мовна норма того періоду, коли творив письменник; варіантність норм наголошування; діалектний наголос; мовні вподобання автора. Але в поезії він насамперед підпорядковується вимогам ритмомелодики. Окрім нормативної, смисло-, формо- та частиномовнорозрізнювальної функцій, словесний наголос має в тексті вагомий стилістичний навантаження.

Опрацювавши оригінальні та перекладні поезії М. Зерова, можемо стверджувати, що автор систематично наголошує іменники окремих словотвірних моделей. Зокрема, це стосується нульсуфіксних і суфіксальних віддієслівних іменників. Авторський наголос у тексті не завжди відповідає акцентній нормі, що була чинною в період написання твору. Тому поява графічного наголосу в тексті є цілком закономірною: слугуючи засобом дотримання ритмомелодики поетичного твору, наголос допомагає читачеві сприймати поезію.

Трапляються авторські наголоси, що відповідають акцентній нормі початку ХХ ст., наприклад, префіксальний наголос віддієслівних нульсуфіксних іменників чоловічого роду:

– *на́плив*: *Знай: кохання на́плив буйний будить той солодкий звук* (ЗМ: 379). Префіксальний наголос цього іменника є давнішим, його зафіксовано у словнику Є. Желехівського: *на́плив* (МНС, 1: 487). Згодом побутувало два наголоси: *на́плив*

(РУС: 1343); у сучасній мові закріпився кореневий: *наплів* (ПМ: 306; СУМ, V: 152; ГС: 163; ОС);

– *пóрив*: *В пóриві керує творчим силами тасмними* (ЗМ: 378); *...життя віддавши пóривам грізним* (ЗМ: 418). Префіксальне наголошення цього іменника є давнішим: *пóрив* (МНС, 2: 708; РУС: 2217). Згодом його витіснив кореневий: *порів* (ПМ: 405; ГС: 216; ОС).

Зрідка авторський префіксальний наголос іменників цієї словотвірної моделі суперечить тогочасній акцентній нормі, наприклад:

– *зачин*: *Зачинам нашим сприяють* (ЗМ: 252). На початку минулого століття був поширеним кореневий наголос цього слова: *зачі́н* (РУС: 525). Згодом зафіксовано префіксальний наголос: *зачин* і *зачі́н* (ГС: 103; ОС);

– *отві́р*: *...сто велетенських отво́рів* (ЗМ: 227), *...і зверху з'явилися отво́ром нори безмежні* (ЗМ: 271). Це авторський наголос, який не зафіксовано в лексикографічних джерелах; він слугує елементом ритмомелодики;

– *пóхід*: *Як воєвода Брут у пóхід нас водив* (ЗМ: 252). Іменник із наголосом на префіксі зафіксовано у словнику Є. Желехівського: *пóхід* (МНС, 2: 726). Усі пізніші словники подають кореневий наголос: *похі́д* (СУМБГ, 3: 387; ГГ: 312; РУС: 2259; ПМ: 411; СУМ, VII: 449; ГС: 220; ОС). Можливо, префіксальний наголос був не єдиним можливим варіантом на початку минулого століття, а тому автор подав його в тексті.

Авторський наголос уточнює, яке слово вжито в тексті: наголос виконує смислорозрізнювальну функцію, приміром:

– *у́діл*: *О блаженна й свята – у́діл мій, бідносте* (ЗМ: 388); *Забувши у́діл свій високий* (ЗМ: 402). Припускаємо, що авторський наголос допомагає читачеві зрозуміти значення слова: 1) *у́діл* – участь; 2) *уді́л* (історизм) – князівське володіння (СУМ, X: 394; ОС);

– *у́плив*: *Ти ж нам подав обітницю, що в у́пливі часу побачим* (ЗМ: 212). Вочевидь, авторське наголошення не лише слугує засобом ритмічної організації вірша, а й уточнює семантику акцентованого слова. Лише в словнику Є. Желехівського є два наголоси цього слова: *у́плив* (МНС, 2: 1012). Лексикографічні джерела не фіксують віддієслівного іменника з цим значенням.

Серед віддієслівних нульсуфікських іменників жіночого роду натрапляємо на авторські наголоси, що не відповідають тодішній акцентній нормі, зокрема наголоси на префіксі:

– *заслуга*: *І що то – вада, заслуга, чеснота, гріх* (ЗМ: 465). Поява наголосу в тексті зумовлена потребою дотримати віршового розміру й ритму, бо його не фіксують словники;

– *посвята*: *Протягом ночі цареві стігійському посвяту править* (ЗМ: 232). Префіксального наголосу цього іменника нема ні в давніших, ні в сучасних лексикографічних джерелах, а тому припускаємо, що в цьому разі акцентуація «виступає як елемент ритмічної організації вірша» [Колодіна 2009: 52].

Кореневий наголос іменників цієї словотвірної моделі сприяє ритмічній організації вірша, наприклад, *загра́ва*: *Червлених наших днів ясна загра́ва* (ЗМ: 27). Поява графічного наголосу в поезії, вочевидь, зумовлена тим, що тодішня норма передбачала лише префіксальне наголошення, що підтверджує «Словарь...» Б. Грінченка і «Правописний словник» Г. Голоскевича: *за́грава* (СУМБГ, 2: 30; ГГ: 125; РУС: 487). Сучасні словники допускають варіантність наголошення цього слова, фіксуючи кореневий і префіксальний наголоси: *за́грава* і *загра́ва* (ПМ: 179; СУМ, III: 90; ГС: 91; ОС).

В. Винницький стверджує, що в слові *заграва* наголос поступово перейшов із префікса на корінь: «У поетичному мовленні кінця ХІХ – початку ХХ ст. лексема *за́грава* має префіксальне наголошення, а сучасні словники подають обидва *за́грава* і *загра́ва*» [Винницький 2004: 86].

Авторський наголос вказує на доречний у цьому контексті варіант, якщо слово має подвійний наголос: *І на блага́ння своє ласкаву почув одпо́відь* (ЗМ: 198). Слово *одповідь* є застарілим фонетичним варіантом, замість нього в сучасній літературній мові побутує *відповідь*, що має префіксальний наголос. Але на початку минулого століття це слово мало подвійний наголос: *відпо́відь* (СУМБГ, 1: 224).

Серед віддієслівних іменників жіночого роду зі суфіксом *-к(а)* лише два наголошені. Обидва наголоси відповідають чинній тоді акцентуаційній нормі, а саме:

– *пóв'язка*: *Що на волосся зміїне скривавлену пóв'язку в'язе* (ЗМ: 233); *Просим сердечно усіх, хто на варварські пóв'язки*

ласий (ЗМ: 353). Префіксальний наголос цього іменника є більш архаїчним: *пóв'язка* (РУС: 2049). У «Словарі...» Б. Грінченка і в пізніших джерелах наголос кореневий: *пов'язка* (МНС, 2: 671; СУМБГ, 3: 229; ПМ: 393; СУМ, VI: 699; ОС);

– *пóстїлка*: *Зате хай мандрівник на пóстїлці зела Гелені зложить од похвальних без числа* (ЗМ: 438). Давнішим, вочевидь, є кореневий наголос: *постїлка* (МНС, 2: 718); згодом з'явився префіксальний варіант наголосу: *пóстїлка* (ПМ: 409; ОС). Хоча в академічному словнику це слово має лише кореневий наголос: *постїлка* (СУМ, VII: 376).

Нерідко наголошеними в поезії М. Зерова є іменники на *-ання, -ення, -іння*, які з погляду синхронних словотвірних досліджень називаємо віддієслівними похідниками. Уважають, що ці слова мотивовані пасивними дієприкметниками, із-поміж яких виділяють два типи наголошення: двоскладові з флексійним наголосом (*знання*) і трискладові зі суфіксальним (*змагання*). Під західноукраїнським впливом у 30-х роках ХХ ст. поширилося наголошення на зразок *пїтання, чїтання*, а також *завдання, навчання* замість нормативного в цих випадках наголошення другого складу від кінця [Булаховський 1977: 349]. У сучасній українській літературній мові віддієслівні іменники на *-ання*, що мають більше як два склади, здебільшого зберігають місце наголосу тих інфінітивів, від яких вони утворені: *завда́ти – завда́ння, чита́ти – чита́ння* [Фаріон 2009: 40].

В оригінальних і перекладних поезіях М. Зерова частіше наголошено саме серединний склад абстрактних віддієслівних іменників на *-ання, -ення, -іння*. Інколи авторський наголос відповідав акцентній нормі, що була чинною в час написання його творів, наприклад:

– *бу́рха́ння*: *Так і на морі бу́рха́ння та гук западаються* (ЗМ: 210); *Моря розлогого води та хвиль неоглядних бу́рха́ння* (ЗМ: 327). Цей наголос є в словнику Б. Грінченка і в «Правописному словнику» Г. Голоскевича: *бу́рха́ння* (СУМБГ, 1: 114; ГГ: 35). Отже, цей варіант наголосу був нормативним у ХІХ і в першій половині ХХ ст. Згодом у літературній мові з'явився варіантний кореневий наголос: *бу́рханья* і *бу́рха́ння* (ПМ: 48). Пізніші джерела подають цей іменник лише з наголосом на суфіксі: *бу́рха́ння* (СУМ, I: 261; ОС);

– *дихання*: Тут не впрягали до плуга биків з полум'яним диханням (ЗМ: 202). Вочевидь, суфіксальний наголос цього іменника є давнішим, бо саме його фіксує «Словарь...» Б. Грінченка: *дихання* (СУМБГ, 1: 571). Перекладний словник за редакцією А. Кримського подає два наголоси: *дихання* (РУС: 352). У словниках М. Погрібного і С. Головащука є один наголос: *дихання* (ПМ: 141; ГС: 73). На думку В. Винницького, суфіксальний «наголос (замість кореневого, який відповідав би акцентуації дієслова), очевидно, визначається впливом досить поширеного суфіксального наголошування іменників аналізованого типу в пам'ятках. Із суфіксальною акцентуацією розглядуване слово послідовно виступає в українській мові ХІХ – початку ХХ століття» [Винницький 2004: 112]. Із погляду сучасної норми слово має кореневий наголос, а варіант із суфіксальною акцентуацією словники фіксують із позначкою діалектне: *дихання* і *дихання*, діал. (СУМ, II: 291; ОС);

– *відшкодовання*: Другий несе відшкодовання грішми (ЗМ: 356). Віддієслівний іменник із предметним значенням (кошти) з наголошенням *-о-* зафіксовано в словнику Г. Голоскевича: *відшкодовання* (ГГ: 58). Лексикографічні джерела радянського часу взагалі не подають цього іменника, адже з правопису 1933 року вилучили «продуктивну модель на *-ова-ни-я* (з наголосом на *-о-*), що передавала наслідок дії» [Фаріон 2009: 72]. У сучасному онлайн-словникові натрапляємо на це слово з іншим наголосом: *відшкодовання* (ОС);

– *поєднання*: Первісні ж тільки заходять у більше число поєднаннів (ЗМ: 148). У цьому разі авторський наголос відповідає нормі кінця ХІХ – початку ХХ ст. і сучасній нормі акцентуації: *поєднання* (СУМБГ, 3: 249; РУС; ГГ: 299; ПМ: 396; СУМ, VI: 766; СГ: 212; ОС).

Іноді автор у тексті зазначає анормативний наголос іменників цієї словотвірної моделі, наприклад:

– *знання*: Все зрозумівши, відчутти всю користь від досліду й знання (ЗМ: 185); Вбожество нашого знання нам сумнівом серце турбує (ЗМ: 189). Цей іменник відомий із наголошенням закінченням: *знання* (СУМБГ, 2: 170; РУС: 551). Зафіксовано і два наголоси: *знання* і *знання* (ГГ: 148) і один: *знання* (ПМ: 214; СУМ; ГС: 110; ОС);

– *наслідування: Зевса егейського храм* – *наслідування небес* (ЗМ: 314). Словники української мови не подають цього наголосу віддієслівного іменника. Відповідно до норми літературної мови в різні періоди іменник зберігає наголос мотивувального інфінітива *наслідувати: наслідування* (ГГ: 232; ПМ: 310; СУМ, V: 192; ОС). Тому цілком очевидно, що поява авторського наголосу (*наслідування*) зумовлена особливостями ритмомелодики.

Графічний наголос виконує смислорозрізнявальну функцію, наприклад, *рушення: То рушення посполите* (ЗМ: 100). «Словарь...» Б. Грінченка подає це слово зі значенням «ополченіє» і суфіксальним наголосом: *рушення* (СУМБГ, 4: 91). У словнику за редакцією А. Кримського це слово має кореневий наголос: *рушення* (РУС: 1804). Академічний словник української мови фіксує два реєстрові слова, маркуючи їх як застарілі, при цьому друге має подвійний наголос: *рушення* – ополчення (СУМ, VIII: 918; ОС). Наголос у цьому випадку виконує смислорозрізнявальну функцію: *рушення* – рух, *рушення* – ополчення (СГ: 250). Але друге слово не має подвійного наголосу.

Іноді авторський наголос виконує форморозрізнявальну функцію: *Диви спартанської вбрання узявши на себе* (ЗМ: 214); *...коли я в намоклому вбранні* (ЗМ: 235). У «Словарі...» Б. Грінченка це слово подано з одним наголосом: *убрання* (СУМБГ: 2653). Пізніші лексикографічні джерела фіксують подвійний наголос: *убрання* і *убрання* (ПМ: 549; СУМ, X: 360; ГС: 289; ОС). У цьому разі він розрізняє форму однини (*убрання*) і множини (*убрання*) називного відмінка іменника. Цю диференціацію порівняно пізнішого часу виявлено в центральних говірках [Булаховський 1977: 350].

Наголос у тексті підказує читачеві, який із акцентуаційних варіантів доречний, наприклад: *Ухо прихили і, сприйняття своє загостривши...* (ЗМ: 129); *Для яких не сягали б ні наше сприйняття, ні думка* (ЗМ: 152). Поява наголосу в тексті зумовлена варіантністю, яка була характерна для першої половини ХХ ст. і згодом закріпилася в літературній мові внаслідок іншомовних впливів [Булаховський 1977: 349]: *сприйняття* і *сприйняття* (ГГ: 379; ПМ: 512; ГС: 269; СУМ, IX: 598; ОС).

Авторський флективний наголос іменників цієї словотвірної моделі в окремих випадках не відповідав тодішній акцентуаційній нормі. Наприклад: *Смутного вигнання пустелю неласкаву* (ЗМ: 391). У словнику за редакцією Кримського це слово має подвійний наголос: *ві́гнан́ня* (РУС: 585). «Словарь...» Б. Грінченка та пізніші видання подають лише один із варіантів: *вигна́ння* (СУМБГ, 1: 152; ПМ: 59; СУМ, I: 374; ГС: 32; ОС). Акцентуація закінчення, вочевидь, допомагає ритмічній організації тексту.

На основі проведеного аналізу можемо зробити висновок про важливість авторського словесного наголосу в поетичних творах М. Зерова. Прикметно, що кількість наголосів, які відповідали акцентній нормі початку минулого століття, переважає. Значно рідше натрапляємо на аномативи, які є елементами ритмічної організації вірша, або, на думку автора, більш доречними і природними для української мови.

Булаховський Л.А. Вибрані праці: у 5 т. Т. 2: *Українська мова*. Київ, 1977.

Винницький В.М. Акцентуаційні етюди. Львів, 2004.

Пономарів О.Д. Стилїстика української мови. Київ, 2000.

Фарїон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова. Івано-Франківськ, 2009.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГГ – Голоскевич Г. Правописний словник; репринтне відтворене видання 1962 року. Київ, 2006.

ГС – Головащук С.І. Словник наголосів. Київ, 2003.

ЗМ – Зеров М. Твори: у 2 т. Т. 1: *Поезії. Переклади*. Київ, 1990.

МНС – Малорусько-німецький словар: у 2 т. Упоряд. Є. Желехівський та С. Недільський. Львів, 1886.

ОС – Онлайн-словник Українського мовно-інформаційного фонду НАН України. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (дата звернення: 30.11.2022).

ПМ – Погрібний М.І. Словник наголосів української літературної мови. Київ, 1959.

РУС – Російсько-український словник. Гол. ред. А. Кримський (електронна версія). Київ, 2007. URL: <https://archive.org/details/192433> (дата звернення 30.11.2022).

СУМ – Словник української мови: в 11 т. Київ, 1970–1980.

СУМБГ – Словарь української мови: у 4 т. Упоряд.: Б. Грінченко; репринтне відтворене видання 1907–1909 рр. Київ, 1997.

REFERENCES

Bulakhovskiy, L.A. (1977). Selected Works: in 5 vol. Vol. 2: *Ukrainian Language*. Kyiv (in Ukr.).

Vynnytskyi, V.M. (2004). *Stress Etudes*. Lviv (in Ukr.).

Ponomariv, O.D. (2000). *Stylistics of the Ukrainian Language*. Kyiv (in Ukr.).

Farion, I. (2009). *Language Norm: Destruction, Search, Restoration*. Ivano-Frankivsk (in Ukr.).

LEGENDS

ГГ – Holoskevych, H. (2006). *Orthographic Dictionary*; reprint from the edition of 1962. Kyiv (in Ukr.).

ГС – Holovashchuk, S.I. (2003). *Dictionary of Stresses*. Kyiv (in Ukr.).

ЗМ – Zerov, M. (1990). Works: in 2 vol. Vol. 1: *Poems. Translations*. Kyiv (in Ukr.).

МНС – Zhelekhivskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Eds.). (1886). *Little-Russian-German Dictionary*: in 2 vol. Lviv (in Ukr.).

ОС – Online-dictionary of the Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine. URL: <https://svc2.ulif.org.ua/dictua/> (in Ukr.).

ПМ – Pohribnyi, M.I. (1959). *Dictionary of Stresses of the Ukrainian Literary Language*. Kyiv (in Ukr.).

РУС – Krymskyi, A. (Ed.). (2007). *Russian-Ukrainian Dictionary (e-version)*. Kyiv. URL: <https://archive.org/details/192433> (in Ukr.).

СУМ – *Dictionary of the Ukrainian Language*: in 11 vol. (1970–1980). Kyiv (in Ukr.).

СУМБГ – Hrinchenko, B. (Ed.). (1997). *Dictionary of the Ukrainian Language*: in 4 vol. Reprint from the edition of 1907–1909. Kyiv (in Ukr.).

Статтю отримано 30.11.2022

Oksana Dilna

**“PRYIAZNI YIKHNOYI NEVYMUSHENYI ZNAK”
(AUTHOR’S STRESS OF VERBAL NOUNS IN
MYKOLA ZEROV’S POETIC SPEECH)**

The article analyzes peculiarities of stress in author’s and translated poems by Mykola Zerov. In the focus of attention are those cases where the text has graphic marks, which are present in the autographs of the poems. Such texts include verbal nouns with the following stress: zero suffix masculine and feminine nouns, with suffix *-к(а)*, feminine and neutral ones ending in *-ання, -ення, -іння*. Main reasons of origin of such stresses are identified: non-uniformity of stress norms at the beginning of the 20th century, dialect stress, poetic text rhythm-melodies, etc. The correspondence of author’s stresses to the stress norms of the Ukrainian literary language of different periods is analyzed. To this end the following lexicographical sources have been used: “Little Russian-German Dictionary” by Ye. Zhelekhivskiy, “Dictionary of the Ukrainian Language” by B. Hrinchenko, “Russian-Ukrainian Dictionary” edited by A. Krymskiy, “Orthographic Dictionary” by H. Holoskevych, “Dictionary of Stresses” by M. Pohribnyi, 11-volume “Dictionary of the Ukrainian Language”, “Dictionary of Stresses” by S. Holovashchuk, online-dictionary of the Language and Information Fund of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Among the stressed nouns of the derivation model analyzed only few correspond to the stress norms of the Ukrainian literary language at the beginning of the 20th century. Mainly the stresses fixed in poetries did not meet the literary language norms, and that is why their presence in the text was justified. Sometimes the stress performing sense- or form-distinguishing function prompted the reader which form or word is used. The stressed word with double stress also facilitated better understanding of the text.

Key words: stress, stress norms, verbal nouns, rhythm and melody.